

Ο ΟΜΗΡΟΣ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *H.D.F. KITTO*
«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»)

Ο πρώτος και ο μεγαλύτερος Ευρωπαίος ποιητής σίγουρα αξίζει ένα ολόκληρο κεφάλαιο, τόσο γι' αυτόν τον ίδιο —γιατί στον Όμηρο μπορούμε να δούμε όλες τις αρετές που χαρακτηρίζουν την ελληνική τέχνη — όσο και για την επίδραση που άσκησαν τα ποιήματά του σε πολλές γενιές Ελλήνων. Όσον αφορά το περίφημο Ομηρικό ζήτημα, ποιος ήταν δηλαδή ο Όμηρος και πόσο από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια έγραψε, σκοπεύω να πω όσο γίνεται λιγότερα. Το πόσο ασαφής υπήρξε η ελληνική παράδοση μπορούμε να το δούμε από το γεγονός πως ένας πρώιμος Ίωνας συγγραφέας, ο Ελλάνικος τοποθετούσε τον Όμηρο στον 12ο αι., ενώ ο Ηρόδοτος στον 9ο: «Τετρακόσια χρόνια πριν από την εποχή μου, και όχι περισσότερο». Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Ηρόδοτος βασικά έχει δίκιο- ο Ελλάνικος είχε αποδεχτεί χωρίς δισταγμό την υπόθεση ότι ένας ποιητής που περιέγραψε τόσο ζωντανά τον πόλεμο στην Τροία τον είχε δει ο ίδιος. Αλλά το καίριο ερώτημα δεν είναι ποιος ήταν ο Όμηρος, αλλά τι ήταν. Η Ιλιάδα και η Οδύσσεια έχουν χαρακτηριστεί η Βίβλος των Ελλήνων. Για αιώνες αυτά τα δύο ποιήματα αποτέλεσαν τη βάση της ελληνικής παιδείας, τόσο της επίσημης σχολικής εκπαίδευσης όσο και της πολιτιστικής ζωής του απλού πολίτη. Απαγγελίες από τον Όμηρο, συνοδευόμενες από ερμηνείες, γίνονταν από επαγγελματίες που πήγαιναν από πόλη σε πόλη. Ο Πλάτων σκιαγραφεί μια παραστατική, και αρκετά ειρωνική, εικόνα ενός από αυτούς στον Ίωνα: «Πρέπει να είναι θαυμάσιο, Ίωνα, να τριγυρνάς από μέρος σε μέρος, όπως κάνεις εσύ, να μαζεύεις μεγάλο πλήθος όπου πας, και να τους έχεις να κρέμονται από τα χείλη σου, και μάλιστα ενώ φοράς τα καλύτερά σου ρούχα». Μέχρι τότε που αυτή η Βίβλος αντικαταστάθηκε από μια άλλη, ένα απόσπασμα από τον Όμηρο ήταν ο φυσικός τρόπος για τη ρύθμιση ενός ζητήματος σχετικά με την ηθική ή τη συμπεριφορά. Ο Όμηρος μπορούσε να αναφερθεί σε διπλωματικές διαπραγματεύσεις, σαν να ήταν το Μέγα Κτηματολόγιο, προκειμένου να υποστηρίξει μια εδαφική διεκδίκηση. Ένα είδος φονταμενταλισμού γεννήθηκε: ο Όμηρος έκλεινε το σύνολο της σοφίας και το σύνολο της γνώσης. Ο Πλάτων γελά με αυτό όταν παρουσιάζει τον Ίωνα του να ισχυρίζεται πως, από τη στιγμή που είναι ειδικός στον Όμηρο, είναι ειδικός σε όλα τα πράγματα· μια πόλη μπορεί να τον κάνει ακόμα και στρατηγό της, επειδή φυσικά γνωρίζει την τέχνη της στρατηγικής από τον Όμηρο. Για να μιλήσουμε πιο σοβαρά, ο Όμηρος κυριαρχούσε και έτρεφε τη σκέψη και τη φαντασία των Ελλήνων για πολλές γενιές — καλλιτεχνών, στοχαστών και απλών ανθρώπων εξίσου. Ζωγράφοι και ποιητές στρέφονταν στον Όμηρο για την έμπνευσή τους και για τα βασικά τους θέματα. Λένε πως ο Αισχύλος χαρακτήρισε με σεμνότητα το δικό του έργο ως «αποφάγια από το τραπέζι του Ομήρου»· και το ευρωπαϊκό δράμα δεν γνωρίζει καμία μεγαλύτερη μορφή από αυτήν του Αισχύλου. Τέλος, εκτός από την ίδια την ελληνική γλώσσα, και η κοινή κληρονομιά του Ομήρου έδωσε ως επί το πλείστον στους Έλληνες την πεποίθηση πως, παρά τις διαφορές και τα μίσση που τους χώριζαν, αποτελούσαν έναν λαό. Προφανώς πρέπει να γνωρίζουμε κάτι για τον Όμηρο, αυτόν τον πρώτο Έναρθρο Ευρωπαίο, ο οποίος ανάβει ξαφνικά, όπως είπαμε, σαν μεγάλη φωτιά στη μέση αυτής της Σκοτεινής εποχής.

Η αρχή της Ιλιάδας δεν είναι κακή εισαγωγή στον Όμηρο. Να λοιπόν μια απλή πεζή απόδοση της καταπληκτικής σκηνής με την οποία αρχίζει η Ιλιάδα- ένα κείμενο που ο μέσος Έλληνας πρέπει να το ήξερε περίπου, αν όχι τέλεια, απέξω. Αυτά ήταν τα λόγια που άνδρες της δράσης, όπως ο Περικλής και ο Αλέξανδρος, ποιητές, γλύπτες ζωγράφοι, φιλόσοφοι και

επιστήμονες, πολιτικοί, έμποροι, γαιοκτήμονες και τεχνίτες, είχαν χαράξει στο μυαλό τους από την παιδική τους ηλικία:

Ψάλλε μου, θεά, την οργή του Αχιλλέα, του γιου του Πηλέα, αυτήν την καταραμένη, που προξένησε στους Αχαιοούς αμέτρητες συμφορές κι έστειλε τις ατρόμητες ψυχές πολλών ηρώων στον Άδη, αφήνοντας τα σώματά τους βορά στα σκυλιά και στα όρνια· αυτό ήταν το θέλημα του Αία από τότε που έπεσε μίσος για πρώτη φορά ανάμεσα στον βασιλιά γιο του Ατρέα και τον θεόμορφο Αχιλλέα.

Ποιος από τους θεούς τούς έβαλε να φιλονικήσουν; Αυτός που άρχισε τη διαμάχη ήταν ο γιος του Δία και της Λητώς, επειδή θέλησε οργισμένος να τιμωρήσει τον βασιλιά Ατρείδη, που πρόσβαλε τον ιερέα Χρύση· και άφησε να απλωθεί θανατηφόρα αρρώστια στον στρατό, αρρώστια που κατάστρεφε πολλούς άντρες. Γιατί ο Χρύσης είχε έρθει στα γρήγορα των Αχαιών καράβια, για να εξαγοράσει την κόρη του, φέρνοντας πλούσια λύτρα και κρατώντας στο χέρι του, πάνω σε χρυσό ραβδί, τα σήματα του μακροσαϊτευτή Απόλλωνα. Παρακαλούσε τότε όλον τον στρατό των Αχαιών και κυρίως τους δυο αρχηγούς του στρατού, τους γιους του Ατρέα: «Γιοι του Ατρέα κι εσείς οι άλλοι Αχαιοί, οι καλλικνήμιδες, μακάρι οι θεοί που κατοικούν στον Όλυμπο να δώσουν να κυριεύσετε την πόλη του Πριάμου και με το καλό να γυρίσετε πίσω στην πατρίδα σας. Λευτερώστε την αγαπημένη μου κόρη και δεχτείτε τα λύτρα, αφού σεβαστείτε τον γιο του Αία, τον μακροσαϊτευτή Απόλλωνα».

Τότε όλος ο στρατός κραυγάζοντας ζήτησε να σεβαστούν τον ιερέα και να πάρουν τα λαμπρά δώρα· αυτό όμως δεν άρεσε καθόλου στον Αγαμέμνονα, τον γιο του Ατρέα, που απείλησε τον Χρύση και σκληρό τού είπε λόγο: «Γέροντα να μη σε συναντήσω να γυρνάς κοντά στα κοίλα πλοία, μήτε σήμερα μήτε και αύριο πίσω να γυρίσεις πάλι, διαφορετικά δεν θα σου χρησιμεύσει ούτε το σκήπτρο ούτε τα σημάδια του θεού. Αυτήν εγώ δεν θα την ελευθερώσω, σκοπεύω μάλιστα να την αφήσω να γεράσει στο Άργος, στο σπιτικό μου, μακριά απ' την πατρίδα της, να δουλεύει τον αργαλειό και ν' αντικρίζει το κρεβάτι μου. Φύγε, λοιπόν, τώρα και μη με ερεθίζεις, αν θες να φύγεις σώος».

Έτσι μίλησε, φοβήθηκε ο γέροντας κι υπάκουσε στον λόγο. Έφυγε χωρίς να πει λέξη σε όλο τον δρόμο του γιालού, πλάι στην ταραγμένη θάλασσα.*

Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο το πρωιμότερο έργο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας αρχίζει. Θα προχωρήσουμε περισσότερο μέσα σε αυτό σε λίγο. Στο μεταξύ, ας σταματήσουμε τη μετάφραση προκειμένου να σημειώσουμε κάτι βασικό.

Υπήρξε πάντα κοινός τόπος της κριτικής του Ομήρου πως ο Όμηρος μπαίνει κατευθείαν στο θέμα· *in media res*, όπως είπε ο Οράτιος. Αυτό συνήθως θεωρείται ως χαρακτηριστικό του ποιητικού ταλέντου του Ομήρου, όπως και φυσικά είναι· ίσως όμως μπορούμε να προχωρήσουμε λίγο παραπέρα. Εδώ τίθενται περισσότερα ζητήματα από το ήδη σημαντικό γεγονός πως ο Όμηρος δεν συνθέτει ένα μακρό και φλύαρο έπος σχετικά με τον Τρωικό πόλεμο και το σύνολο των δέκα χρόνων του, αλλά περιορίζεται σε μία φάση του· είναι το γεγονός πως η αίσθησή που έχει για τη μορφή ελέγχει τόσο πολύ την τέχνη του ώστε μπορεί να τελειώσει το ποίημά του, και το θέμα του, χωρίς να αγγίξει καθόλου την κατάκτηση της Τροίας. Αυτός ο αυθόρμητος έλεγχος της μορφής είναι πράγματι αξιοσημείωτος, αλλά η προέλευσή του είναι ακόμη περισσότερο. Γιατί δεν αποτελεί μια ευτυχή έμπνευση ή απλό καλλιτεχνικό ταλέντο· η πηγή του βρίσκεται βαθύτερα, σε έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης, ο οποίος είναι ελληνικός και όχι μόνο ομηρικός. Γιατί αναμφισβήτητα ο Όμηρος θα μπορούσε να έχει περιορίσει το θέμα του με τον ίδιο τρόπο και να το είχε πραγματευτεί με έναν ψευδοϊστορικό

* Ομήρου Ίλιάς Α 1-34. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 87: ΟΜΗΡΟΣ, Ίλιάς, Ραψωδίες Α-Δ.

τρόπο, συνθέτοντας ένα ποίημα που θα ήταν τόσο έξοχο, τόσο γρήγορο, τόσο καλοσχηματισμένον όσο μπορεί να φανταστεί κανείς, αλλά κατ' ουσίαν θα παρέμενε μια αναφορά, μια αναπαράσταση. Ο Όμηρος δεν έκανε αυτό· κανείς από τους κλασικούς Έλληνες ποιητές δεν το έκανε*. Η Ιλιάδα δεν περιγράφει ένα επεισόδιο του πολέμου, χρωματίζοντας την περιγραφή με φευγαλέες αναφορές σχετικά με τη μία ή την άλλη πλευρά της ζωής· μάλλον ο ποιητής έχει λάβει το θέμα του, τη συγκεκριμένη φάση του πολέμου, ως πρώτη ύλη για να χτίσει ένα ολοκληρωτικά νέο οικοδόμημα δικής του επινόησης. Δεν πρόκειται να γράψει για τον πόλεμο, ούτε καν για μια περίοδό του, αλλά για το θέμα το οποίο δηλώνει τόσο ξεκάθαρα στους πρώτους πέντε στίχους. Αυτό που διαμορφώνει το ποίημα δεν είναι τίποτα εξωτερικό, όπως ο πόλεμος, αλλά η τραγική διαπίστωση πως μια διαμάχη μεταξύ δύο ανθρώπων μπορεί να προκαλέσει πόνο, θάνατο και ατίμωση σε τόσους άλλους**. Έτσι «το σχέδιο του Δία εκπληρώθηκε». Και τι σημαίνει αυτό; Μήπως πως όλα αυτά ήταν ειδικά σχεδιασμένα από τον Δία για δικούς του ανεξιχνίαστους λόγους; Μάλλον το αντίθετο, ήταν δηλαδή μέρος ενός καθολικού σχεδίου· όχι ένα μεμονωμένο γεγονός, κάτι το οποίο έγινε έτσι συμπτωματικά, μα κάτι που προέκυψε από την ίδια τη φύση των πραγμάτων όχι μερικό, αλλά καθολικό. Δεν μπορούμε να πούμε αν ο Όμηρος οδηγήθηκε σε αυτή τη διαπίστωση λόγω της επικέντρωσής του σε αυτό το επεισόδιο του πολέμου, ή αν η εμπειρία που είχε από τη ζωή τον οδήγησε σε αυτήν τη διαπίστωση, για την οποία διέκρινε αργότερα πως μπορεί να εκφραστεί μέσα από την ιστορία του Αχιλλέα· το σημαντικό είναι πως το θέμα του είναι αυτό, ότι δηλαδή ένα τέτοιο αίτιο είχε τέτοιο αποτέλεσμα. Και από αυτό το ξεκάθαρα διατυπωμένο θέμα, και όχι απλώς από το λογοτεχνικό τάλαντο, η Ιλιάδα, αντλεί την ουσιαστική ενότητα που τη χαρακτηρίζει, παρά τους επικούς πλατειασμούς και τις μεταγενέστερες προσθήκες*. Γι' αυτό, αν μπορούμε να γίνουμε σχολαστικοί για μια στιγμή, δεν είναι απολύτως σωστό να πούμε πως ο Όμηρος, παραβλέποντας τα πρώτα εννιά χρόνια του πολέμου, μεταπηδά κατευθείαν στο μέσο του θέματός του. Από την άλλη, ξεκινά με την αρχή του θέματός του, όπως και ο ίδιος λέει, αρκετά ξεκάθαρα.

Τόσοι πολλοί γενναίοι άντρες σκοτώθηκαν και ατιμάστηκαν εξαιτίας μιας διαμάχης· ο αναγνώστης θα έχει μια πολύ ατελή ιδέα για την ποίηση του Ομήρου, αν δεν δούμε τι προκάλεσε τη διαμάχη. Αφήσαμε τον ιερέα Χρύση να προχωρά θλιμμένος κατά μήκος της ακτής. Ο Χρύσης τώρα προσεύχεται στον Απόλλωνα να λάβει εκδίκηση για λογαριασμό του:

Έτσι είπε προσευχόμενος, κι ο Φοίβος Απόλλωνας άκουσε τις προσευχές και κατέβηκε απ' του Ολύμπου τις κορφές οργισμένος, με το τόξο και την κλειστή φαρέτρα του στον ώμο. Καθώς κατέβαινε βροντούσαν τα βέλη στους ώμους του οργισμένου θεού, όταν αυτός κινήθηκε· κι έμοιαζε με τη νύχτα στη μορφή. Κάθισε μακριά από τα πλοία και με το ασημένιο τόξο του έριξε ένα βέλος· το τόξο άφησε ήχο βροντερό. Έριξε πρώτα στα μουλάρια και στα

* Χρησιμοποιώ αυτήν την έκφραση για να κερδίσω χρόνο. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως υπήρξε άφθονη κακή ελληνική ποίηση. Πρώτος απ' όλους την κοροΐδευσε ο Αριστοφάνης. Αυτή όμως που σώζεται σήμερα είναι η καλύτερη, προσεκτικά επιλεγμένη από ικανούς σχολιαστές των Αλεξανδρινών και των επόμενων χρόνων.

** Βλ. πιο κάτω· σελ. 259 κ. εξ. για την παρόμοια σύνθεση του Αγαμέμνονα του Αισχύλου.

* Η ενότητα της Οδύσσειας είναι πολύ πιο εμφανής, και οφείλεται στην ίδια ακριβώς αιτία· δεν περιορίζεται απλώς στο ότι το υλικό είναι έξυπνα ταξινομημένο, αν και στην πραγματικότητα το σχέδιο της υπόθεσης είναι εξάισιο· η ουσία είναι πως η υπόθεση σχεδιάστηκε έτσι προκειμένου να ενισχύσει μια ιδέα, πως η ανομία είναι αντίθετη στη βούληση των θεών και τιμωρείται.

γρήγορα σκυλιά, μετά όμως σημάδεψε με τα αιχμηρά του βέλη τους ανθρώπους, και σημάδεψε ξανά και ξανά. Και συνέχεια καίγανε πυκνές φωτιές από νεκρούς. Για εννιά μέρες έπεφταν αδιάκοπα τα βέλη του θεού στον στρατό. Τη δέκατη μέρα κάλεσε σε συνέλευση τον στρατό ο Αχιλλέας αυτό τον παρακίνησε να το κάνει η Ήρα με τους λευκούς βραχίονες, γιατί φρόντιζε για τους Δαναούς, επειδή τους έβλεπε να πεθαίνουν. Όλοι αυτοί μαζεύτηκαν και ήταν όλοι συγκεντρωμένοι- ανάμεσά τους σηκώθηκε και είπε ο γοργοπόδαρος Αχιλλέας:

«Γιε του Ατρέα, φοβάμαι πως ο πόλεμος και η επιδημία θα μας αποδυναμώσουν τόσο, ώστε όσοι από εμάς κι αν διαφύγουν τον θάνατο, θ' αναγκαστούν να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα αργά. Μα τώρα έλα να συμβουλευτούμε κάποιο μάντη η ιερέα η ακόμα και ονειροκρίτη — αφού το όνειρο το στέλνει ο Δίας— που θα μας πει αυτός γιατί ο Φοίβος Απόλλωνας είναι τόσο οργισμένος μαζί μας. Ίσως τον αγνοήσαμε με κάποιο ξεχασμένο μας τάμα η με κάποια παράλειψη πλούσιας θυσίας. Αν είναι έτσι, ίσως δεχτεί τώρα την κνίσα των καλοθρεμμένων αρνιών και κατσικιών, και μας σώσει από τον αφανισμό».

Αυτός βεβαίως έτσι μίλησε και κάθισε. Ανάμεσά τους σηκώθηκε ο Κάλχας, του Θέστορα ο γιος, ο πρώτος απ' τους μάντεις, που γνώριζε τα παρόντα, τα μελλούμενα και τα περασμένα, και που οδήγησε τα πλοία των Αχαιών μέσα στην Τροία με τη μαντική του ικανότητα, που του είχε δώσει ο Φοίβος Απόλλων. Αυτός που ήταν συνετός πήρε τον λόγο κι είπε:

«Αχιλλέα, αγαπητέ του Αία, με προτρέπεις να πω την οργή του Απόλλωνα, του μακροσαϊτευτή βασιλιά. Θα σου απαντήσω. Μα άκουσέ με πρώτα και ορκίσου πως θα με προστατέψεις με λόγια και με έργα. Σου το ζητώ, γιατί ξέρω πως θα κάνω εχθρό κάποιον με μεγάλη εξουσία σε όλους τους Αργείους, που τον υπακούν όλοι οι Αχαιοί. Ένας κοινός θνητός είναι κατώτερος από έναν βασιλιά κι αλίμονο αν τον προσβάλει. Ακόμα κι αν ο βασιλιάς καταπιεί τον θυμό του για μια στιγμή, θα τρέφεται από το χόλιασμά του μέρα με τη μέρα, ωσότου μπορέσει να πάρει εκδίκηση. Σκέψου, λοιπόν, αν μπορείς να με προστατέψεις»*.

Ο Αχιλλέας υπόσχεται πως θα προστατέψει τον Κάλχαντα, ακόμα κι αν ο βασιλιάς που αναφέρει είναι ο ίδιος ο Αγαμέμνονας. Έτσι ο Κάλχας αποκαλύπτει πως ο Απόλλωνας είναι θυμωμένος με την αντιμετώπιση του ιερέα του από τον Αγαμέμνονα. Και η επιδημία δεν πρόκειται να σταματήσει προτού η κοπέλα σταλθεί πίσω, χωρίς την πληρωμή λύτρων, αλλά παίρνοντας μαζί της ένα κοπάδι βόδια για θυσία.

Αυτός λοιπόν κάθισε κάτω, κι ο ευγενής γιος του Ατρέα, ο μεγάλωψυχος Αγαμέμνονας, σηκώθηκε οργισμένος. Η μαύρη του καρδιά χτυπούσε απ' την αβάσταχτη οργή και τα μάτια του έμοιαζαν με λαμπερές γλώσσες φωτιάς. Στην αρχή λέει του Κάλχαντα γεμάτος οργη στον νου του: «Προφήτη του κακού, ποτέ δεν είπες καλό λόγο για μένα. Σου αρέσει να μαντεύεις συμφορές. Ούτε προφήτεves ευχάριστο αλλά ούτε το έβγαλες αληθινό. Και τώρα λες στους Δαναούς πως ο μακροσαϊτευτής θεός τούς δικάζει, γιατί εγώ αρνήθηκα τα λαμπρά λύτρα για τη Χρυσήίδα. Γιατί διάλεξα να κρατήσω την κοπέλα και να την πάω στην πατρίδα μου. Πράγματι, μου αρέσει καλύτερα από τη νόμιμη γυναίκα μου, την Κλυταιμνήστρα. Είναι πανέμορφη και καθόλου κατώτερη στην εξυπνάδα ή στη νοικοκυροσύνη. Παρ' όλ' αυτά, είμαι πρόθυμος να την παραδώσω, αν αυτό αποδειχτεί πως είναι πιο σοφό. Προτιμώ ο στρατός να είναι άθιχτος παρά να καταστραφεί. Γι' αυτό πρέπει να μ' αφήσεις να διαλέξω αμέσως άλλο έπαθλο, για να μη μείνω μόνο εγώ με άδεια χέρια. Μπορείτε να δείτε όλοι σας πως το δώρο που μου δώσατε πάει τώρα σ' άλλα χέρια».

* Ομήρου Ίλιάς Α 43-83. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 87: ΟΜΗΡΟΣ, Ίλιάς, Ραψωδίες Λ-Δ.

Ο γοργοπόδαρος θεϊκός Αχιλλέας, αφού σηκώθηκε όρθιος, είπε: «Γιε του Ατρέα, σεβαστέ και απ' όλους πιο αγόρταγε, πού να βρουν οι γενναίοι Αχαιοί καινούργιο έπαθλο, ώστε να ικανοποιηθεί η απαράδεκτη απληστία σου; Άκουσα πως απ' όλα τα ευρήματά μας τίποτα δεν έμεινε αμοίραστο. Τα λάφυρα που πήραμε απ' τις κατακτημένες πόλεις τα μοιραστήκαμε, και θα ζητούσαμε υπερβολικά πράγματα από τους άντρες μας, αν τους αναγκάζαμε να τα ζαναμαζέψουν. Δώσε τώρα πίσω την κοπέλα, καθώς ζητά ο θεός, κι εμείς θα σε αποζημιώσουμε διπλά και τετραπλά, αν ο Δίας επιτρέψει να ρίζουμε τα τείχη της Τροίας».

Ο βασιλιάς Αγαμέμνονας του απάντησε αμέσως: «Κι αν είσαι σπουδαίος άντρας, θεόμορφε Αχιλλέα, μη φανταστείς πως θα με γελάσεις με αυτό, γιατί δεν θα μου αλλάξεις ούτε γνώμη ούτε μυαλό. Θέλεις μήπως να τη δώσω αυτή, τη στιγμή που εσύ έχεις τιμητικό έπαθλο, και να κάθομαι στερημένος; Αν οι μεγαλόψυχοι Αχαιοί μου δώσουν ένα καινούργιο έπαθλο και διαλεχτό, καθώς μου ταιριάζει, τότε θα γίνει αυτό. Αν όχι, τότε θα έρθω και θα διαλέξω το δικό σου έπαθλο ή αυτό του Αίαντα ή θ' αρπάξω και θα φέρω το έπαθλο του Οδυσσέα· και σ' όποιον πάω θα οργιστεί. Πάντως, θα μπορούσαμε να το διευθετήσουμε αυτό αργότερα. Για την ώρα, άσε να σαλπάρουμε με μαύρο πλοίο στη γαλήνια θάλασσα, ναύλωσέ το με κωπηλάτες και φόρτωσέ το με ζώα για τις θυσίες και βάλε μέσα την ομορφομάγουλη Χρυσήδα. Άσε κάποιον αρχηγό μας να πάει καπετάνιος, τον Αίαντα, τον Ιδομενέα, τον εξάισιο Οδυσσέα ή εσένα τον ίδιο, γιε του Πηλέα, απ' όλους τον τρομερότερο, και να τελέσει τη θυσία, για να ζανακερδίσουμε την εύνοια του μακροσαϊτευτή».

Άγρια ματιά τού έριξε ο γοργοπόδαρος Αχιλλέας και είπε: «Αλίμονο, ξεδιάντροπε και συμφεροντολόγε, πώς περιμένεις, τέτοιος που είσαι, απ' τους στρατιώτες να σου ορκιστούν πίστη, όταν τούς στέλνεις στη μάχη ή στις επιδρομές; Εγώ δεν είχα τίποτα με τους κονταρομάχους Τρώες, κι όμως ήρθα εδώ να πολεμήσω. Ποτέ τους δεν με έβλαψαν. Ποτέ τους δεν μου έκλεψαν βόδια μήτε άλογα. Ούτε μού ποδοπάτησαν ποτέ τους τούς καρπούς από το εύφορο χώμα της αντροθρέφτρας Φθίας. Γιατί θάλασσα ανήσυχη και σκοτεινά βουνά τις χώρες μας χωρίζουν. Η αλήθεια είναι πως σου συμπαρασταθήκαμε στην εκστρατεία για να σ' ευχαριστήσουμε, αδιάντροπε, και για τον αδερφό σου τον Μενέλαο και για σένα, σκύλε, να πάρουμε ικανοποίηση από τους Τρώες· γι' αυτά εσύ δεν αλλάζεις γνώμη ούτε νοιάζεσαι. Τώρα με απειλείς ότι θα πάρεις το έπαθλό μου, που με κόπο απέκτησα, τιμητικό δώρο από τους Αχαιούς. Ποτέ δεν προσφέρουν σε μένα τόσα όσα σε σένα, κάθε φορά που οι Αχαιοί κατακτούν κάποια καλοκατοικημένη πόλη των Τρώων. Η θύελλα της μάχης πέφτει σε μένα, αλλά, όταν έρχεται η ώρα της μοιρασιάς, εσύ παίρνεις το μεγαλύτερο μερίδιο, αφήνοντας εμένα να γυρίσω εξουθενωμένος από το πεδίο της μάχης με κάτι πολύ μικρό, κάτι που έχω βρει μόνος μου. Τώρα όμως θα γυρίσω πίσω στη Φθία· είναι το καλύτερο που έχω να κάνω, να σαλπάρω πίσω στην πατρίδα με τ' αμφίκυρτα καράβια μου και δεν έχω στον νου μου να κάθομαι εδώ και να ακούω προσβολές και να μαζεύω πλούτη και αγαθά για σένα».

Τότε τού απάντησε ο βασιλιάς Αγαμέμνονας: «Φύγε το γρηγορότερο, αν στην καρδιά σου το επιθυμείς πολύ. Δεν θα σε παρακαλέσω να μείνεις για χάρη μου. Υπάρχουν άλλοι που είναι μαζί μου και που με σέβονται — ο σοφός Αίας είναι ο πρώτος ανάμεσά τους. Απ' όλους τους θεοθρεμμένους βασιλιάδες είσαι ο πιο μισητός σε μένα. Γιατί πάντοτε σου είναι προσφιλείς οι έριδες, οι πόλεμοι και οι συγκρούσεις. Κι αν είσαι σπουδαίος πολεμιστής, ποιος άλλος σ' έκανε έτσι εκτός απ' τον θεό; Πήγαινε λοιπόν στην πατρίδα με τα πλοία σου και τους πολεμιστές σου, να διαφεντεύεις τους Μυρμιδόνες. Δεν με νοιάζει για σένα, και η οργή σου με αφήνει αδιάφορο. Με τούτα τα λόγια θα σε απειλήσω: Με τον ίδιο τρόπο που ο Φοίβος Απόλλωνας μου αρπάζει τη Χρυσήδα, που θέλω να την πάρω με το πλοίο και με το πλήρωμά μου, έτσι κι εγώ θα πάρω απ' τη σκηνή σου τη ομορφομάγουλη Βρισηίδα, το δικό σου έπαθλο, για να σου δείξω πως έχω τρανότερη εξουσία από σένα και να δείξω στους άλλους ότι πρέπει να προσέχουν όταν μιλούν και να μην αφηφούν τον βασιλιά τους».

Έτσι είπε και τον γιο του Πηλέα τον έπιασε στενοχώρια. Στο δασύτριχο στήθος η καρδιά του χτυπούσε διχασμένη, ή να σύρει το κοφτερό σπαθί από τη μέση του και τη σύναξη να σκορπίσει και τον Ατρείδη να σκοτώσει, ή να κρατήσει την ψυχραιμία του και να ελέγξει το άγριο πάθος του. Κι ενώ ταλαντευόταν στο μυαλό και στην καρδιά του και είχε μισοσύρει έξω το μακρύ του σπαθί, κατέβηκε από τον ουρανό η Αθηνά· ήταν σταλμένη νωρίτερα από τη λευκόχερη θεά Ήρα, που αγαπούσε στην ψυχή της και νοιαζότανε και για τους δύο αρχηγούς. Η Αθηνά στάθηκε πίσω του και τράβηξε τον γιο του Πηλέα απ' τα ξανθά μαλλιά· σ' αυτόν μόνο φαινόταν, κανείς από τους άλλους δεν την έβλεπε. Θαμπώθηκε ο Αχιλλέας, γύρισε πίσω και αμέσως αναγνώρισε την Παλλάδα Αθηνά. Φοβερά άστραφταν τα μάτια της· της μίλησε αμέσως: «Γιατί ήρθες πάλι εδώ, κόρη του ασπιδοφόρου Αία', Για να 'σαι μάρτυρας της αλαζονείας του γιου του Ατρέα, του Αγαμέμνονα; Σου το λέω καθαρά πως αυτός θα πληρώσει για το θράσος του με τη ζωή του».*

Η Αθηνά τού λέει — για να συνοψίσουμε τη μετάφραση — πως ήρθε να του πει να μετριάσει την οργή του· μια μέρα, γι' αυτήν την προσβολή, θα προσφέρουν στον Αχιλλέα τριπλά και τετραπλά από αυτά που τώρα τού παίρνει ο Αγαμέμνονας.

Ο Αχιλλέας φυσικά υπακούει, γιατί, όπως με συντομία παρατηρεί, «Είναι καλύτερα έτσι». Η Αθηνά επιστρέφει στον Όλυμπο και ο Αχιλλέας ξεσπά στον Αγαμέμνονα· ο λόγος του αρχίζει: «Μεθύστακα, με μορφή σκύλου και καρδιά ελαφιού ...»

Έχω παραθέσει μεγάλο μέρος από τη μετάφραση για αρκετούς λόγους. Πρώτον, για να μπορούμε να έχουμε ένα κείμενο για τις επόμενες αναφορές· δεύτερον, για να έχει ίσως ο αναγνώστης μια εικόνα από τη ζωντάνια του κειμένου. Μιλήσαμε και θα μιλήσουμε και πάλι για τον διανοητικό χαρακτήρα της ελληνικής τέχνης· ήταν, λοιπόν, σκόπιμο να δείξουμε στον αναγνώστη αρκετά πειστικά πως αυτό δεν σημαίνει αφαίρεση ή ξηρότητα. Η διαμάχη αυτή περιγράφηκε με τόση ζωντάνια, ώστε δεν είναι περίεργο που ο Ελλάνικος σκέφτηκε πως ο Όμηρος ήταν σύγχρονος με τον Τρωικό πόλεμο. Και δεν είναι μόνο τα εξωτερικά στοιχεία που περιγράφηκαν με τόση ζωντάνια. Η καλλιτεχνική λειτουργία αυτού του κειμένου, όπως μας λέει ο ίδιος ο Όμηρος, είναι να περιγράψει αυτό το γεγονός — τη διαμάχη — από το οποίο προέκυψαν τόσα βάσανα στους Έλληνες, σύμφωνα με αυτό που ο Όμηρος αποκαλεί «το θέλημα του Δία», και εμείς θα το λέγαμε αναπόφευκτη εξέλιξη των γεγονότων. Η αιτία είναι η «άδικη αλαζονεία» του Αγαμέμνονα και η «καταραμένη οργή» του Αχιλλέα· αυτό είναι αρκετά ξεκάθαρο.

Αλλά εκείνο που μας δίνει ο Όμηρος δεν είναι δυο αφηρημένες έννοιες σε σύγκρουση· βλέπουμε δυο άντρες να ερίζουν βίαια. Τίποτα δεν μπορούσε να είναι πιο «ρεαλιστικό», λιγότερο αφηρημένο. Όπως και στη ζωή, κάθε πλευρά έχει κάτι να πει, μόνο που και οι δύο άνδρες προχωρούν πολύ μακριά. Η διαμάχη φουντώνει, επειδή κάθε άνδρας συμβαίνει να είναι αυτός που είναι. Είναι υπόθεση μιας στιγμής, αλλά «έστειλε τις ψυχές πολλών γενναίων ηρώων στον κάτω κόσμο και άφησε τα σώματά τους βορά στα σκυλιά και στα όρνια. Και το θέλημα του Δία εκπληρώθηκε».

Αυτό είναι, όχι φυσικά αποκλειστικά, αλλά χαρακτηριστικά ελληνικό, αυτή η δύναμη της περιγραφής του στιγμιαίου γεγονότος με τόση αμεσότητα, και ταυτόχρονα η σύλληψη του καθολικού νόμου τον οποίο το γεγονός αυτό πραγματώνει. Μέσα σε ένα γεγονός βλέπουμε κάτι από τη δομή ολόκληρου του κόσμου, ενώ η παρουσίαση του γεγονότος αυτού κρατά την αμεσότητα ενός έξοχου ρεπορτάζ. Ο Όμηρος δεν χρειάζεται να θολώσει την αμε-

* Ομήρου *Ύλιάς* Α 101-205. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 87: ΟΜΗΡΟΣ, *Ύλιάς*, Ραψωδίες Α-Δ.

σότητα της εικόνας αυτής κάνοντας γενικευτικά σχόλια· ολόκληρη η γενίκευσή του έχει ήδη γίνει στην εισαγωγή, στο βασικό σχέδιο ολόκληρου του οικοδομήματος.

Και κάτι ακόμα. Στο κείμενο αυτό, όπως και σε ολόκληρη την κλασική ελληνική τέχνη, υπάρχει μια αξιοσημείωτη απουσία του φυσικού περιβάλλοντος. Δεν βλέπουμε ούτε τα πανύψηλα βουνά της Τροίας ούτε τον Σκάμανδρο να λαμποκοπά στο βάθος· δεν ξέρουμε πού αυτή η συνέλευση των Ελλήνων λαμβάνει χώρα, είτε σε μια σκηνή είτε στην πλαγιά ενός λόφου είτε στην παραλία, πλάι στα κοίλα πλοία. Όπως στην ελληνική αγγειογραφία, όλη η προσοχή μας συγκεντρώνεται στις ανθρώπινες μορφές. Το ίδιο και στην ελληνική τραγωδία. Οι σαιξπηρικές λιακάδες και καταγιδες απουσιάζουν παντελώς· αν ένα πρόσωπο μιλά για το γύρω σκηνικό, αυτό γίνεται για να δώσει έμφαση πως απομακρύνθηκε από τους συντρόφους του. Θα ήταν εύκολο και βολικό να μπορούσαμε να πούμε πως ο Έλληνας αδιαφορούσε για τη φύση και να μείνουμε εκεί. Μα δεν μπορούμε. Για να περιοριστούμε στον Όμηρο: κανείς άνθρωπος αδιάφορος για τη φύση δεν θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιήσει έναν τέτοιο πλούτο παρομοιώσεων από τη φύση, με τόση ακρίβεια στις λεπτομέρειες, παρομοιώσεις παρμένες από τα ζώα, τα πουλιά, τη θάλασσα, τον ουρανό και τις καταγιδες, μικρές επεξηγηματικές εικόνες που μακρινά μάς θυμίζουν τις μικρογραφίες στα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως ο Έλληνας είχε συνείδηση της ομορφιάς και της ποικιλίας της φύσης. Επιπλέον, δεν είναι μόνο το φυσικό περιβάλλον το οποίο, ως επί το πλείστον, λείπει. Όπως έχουμε δει, η Ιλιάδα ξεκινά χωρίς την παραμικρή ένδειξη για το πού η δράση λαμβάνει χώρα· πρέπει να είμαστε κάπου στην επικράτεια της Τροίας, αλλά πού; Ο Όμηρος δεν ενδιαφέρεται αρκετά για να μας πει. Ούτε μας δίνει το περιβάλλον εκείνο το οποίο ένας σύγχρονος συγγραφέας δύσκολα θα παρέλειπε, δηλαδή τους άλλους, τα πιο παθητικά πρόσωπα της σκηνής, τους άλλους Έλληνες αρχηγούς και τον στρατό. Τίποτα δεν έχει περιγράψει εκτός από τις βασικές μορφές.

Ο σύγχρονος, όμως, αναγνώστης όχι μόνο στερείται το περιβάλλον που περιμένει, αλλά βρίσκει ένα περιβάλλον το οποίο, αρχικά, δεν μπορεί να καταλάβει, και πιο συγκεκριμένα, το περιβάλλον της θεϊκής δράσης. Δεν βλέπουμε τα τείχη της Τροίας, αλλά βλέπουμε συνελεύσεις να γίνονται στον Όλυμπο, και μεμονωμένους θεούς να εμπλέκονται στη μάχη ή — όπως στο παραπάνω απόσπασμα— στη λογομαχία. Δεν είναι περίεργο αν αυτό μάς δίνει την εντύπωση πως οι ανθρώπινοι χαρακτήρες στην πλοκή δεν είναι τίποτ' άλλο εκτός από πιόνια που μετακινούνται σε μια σκακιέρα από μια ομάδα ιδιότροπων και οξύθυμων θεοτήτων, παρόλο που αυτό είναι δύσκολο να συμβαδίσει με την εικόνα των αυτόνομων και υπεύθυνων ανθρώπων, τους οποίους ο Όμηρος πασχίζει τόσο να μάς περιγράψει. Αυτός ο Αγαμέμνων και αυτός ο Αχιλλέας είναι ώριμοι άνθρωποι και συμπεριφέρθηκαν με ώριμο τρόπο· στην πραγματικότητα, αν λάβουμε υπόψη μας την πρωτόγονη αγριότητα την οποία τόσο συχνά συναντάμε στην ομηρική εικόνα της ζωής, αυτή η ωριμότητα μερικές φορές ξαφνιάζει. Ωστόσο όλα προχωρούν βάσει ενός θεϊκού μηχανισμού που φαντάζει σχεδόν παιδιάστικος, όπως όταν, στο κείμενό μας, η Αθηνά κατεβαίνει από τον Όλυμπο, τραβά τα μαλλιά του Αχιλλέα και του δίνει μια καλή συμβουλή. Το ίδιο και στην ομηρική τραγωδία —αν και με έναν πολύ λιγότερο παραστατικό τρόπο— οι θεοί, μέσα από χρησμούς, όνειρα και τα παρόμοια, φαίνεται να ελέγχουν και να κατευθύνουν τις ενέργειες των ανθρώπων, ακόμα και όταν αυτοί οι άνθρωποι παρουσιάζονται ως παντελώς ανεξάρτητοι και υπεύθυνοι παράγοντες της δράσης.

Αυτό το ζήτημα του πλαισίου είναι αινιγματικό και, παρόλο που εδώ δεν είναι το κατάλληλο σημείο για μια έρευνα πάνω στην ελληνική θρησκεία, ωστόσο οφείλεται στον αναγνώστη μια προσωρινή εξήγηση. Ο Όμηρος δεν έχει, βέβαια, μια συστηματική θεολογία· στην πραγματικότητα, η ίδια η ιδέα της συστηματικής σκέψης δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί. Επιπλέον, χρησιμοποιεί μια παραδοσιακή μορφή, αφού πρέπει να είχαν υπάρξει πολλοί συγγραφείς επικών ασμάτων πριν από τον Όμηρο· έτσι, το παραδοσιακό και το καινούργιο μπορούν

να βρεθούν πλάι πλάι. Σε ένα σημείο ο Δίας αποφασίζει πως οι Έλληνες πρέπει να τιμωρηθούν γι' αυτό οι Τρώες καθίστανται ικανοί να τους απωθήσουν πίσω προς τα καράβια τους. Σε ένα άλλο σημείο, ένας θεός ή μια θεά κατεβαίνουν μέσα στη μέση της μάχης για να σώσουν έναν ευνοούμενο τους ο οποίος βρίσκεται σε σοβαρό κίνδυνο· και αυτό μερικές φορές μπορεί να γίνεται αντίθετα με τη θέληση του Δία. Αντιθέτως έπειτα συναντάμε ένα κείμενο όπως εκείνο στην αρχή της Οδύσσειας, στο οποίο ο Δίας εμφανίζεται να λέει: «Πόσο ανόητοι είναι οι άνθρωποι! Πόσο άδικα κατηγορούν τους θεούς! Είναι γραφτό τους να υποφέρουν, αλλά εξαιτίας της δικής τους αμυαλιάς προκαλούν στους εαυτούς τους βάσανα πέρα και πάνω από ό,τι είναι γραφτό γι' αυτούς. Κι έπειτα κατηγορούν τους θεούς». Με σύγχρονους όρους: Η ζωή είναι σε κάθε περίπτωση δύσκολη, αλλά είναι τα δικά σας αμαρτήματα και σφάλματα τα οποία την κάνουν δυσκολότερη απ' όσο οφείλει να είναι. Η βαθιά φιλοσοφική σοφία αυτής της σκέψης δεν είναι εύκολο να συμβαδίσει με το θεϊκό πείσμα που βρίσκουμε σε άλλα χωρία- ακόμα λιγότερο με τη χαριτολόγο ασέβεια που συναντάμε στην ιστορία του Άρη και της Αφροδίτης.

Το όλο πράγμα φαίνεται αρκετά μπερδεμένο. Η μη συστηματική ανάμειξη του παλιού και του καινούργιου εξηγεί κάποια πράγματα- και για τα υπόλοιπα ο αναγνώστης μπορεί να βοηθηθεί αν σκεφτεί ότι οι θεοί είναι μια πρώιμη προσπάθεια να εξηγηθεί γιατί τα πράγματα συμβαίνουν, ειδικά εκείνα τα πράγματα που δείχνουν να ξεφεύγουν από το συνηθισμένο. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ικανότητα του μεταλλουργού ήταν κάτι πέρα από την ικανότητα του συνηθισμένου ανθρώπου. Καθώς αυτός ήταν πέρα από το συνηθισμένο, είχε θεϊκή προέλευση· έτσι έπρεπε να υπάρχει ένας θεός της φωτιάς. Στο κείμενό μας, μαθαίνουμε από την Ιλιάδα πως ο Αχιλλέας έχει δύναμη πέρα από το φυσιολογικό- αυτό, λέει ο Αγαμέμνονας, είναι δώρο από κάποιον θεό· και η ερμηνεία αυτή δίνει ένα πολύ φιλοσοφημένο συμπέρασμα: δεν πρέπει να θεωρείται τίποτα δεδομένο, αλλά, ό,τι δίνει ο θεός, ο θεός μπορεί και να το πάρει. Επιπλέον, στο μυαλό του Αχιλλέα συγκρούονται δύο δυνάμεις, η τυφλή οργή και η φρόνιμη αυτοσυγκράτηση. Εμείς ίσως θα λέγαμε: «Με μια υπεράνθρωπη προσπάθεια αυτοσυγκράτησης...»· οι Έλληνες έλεγαν: «Με τη βοήθεια ενός θεού...». Και ο Έλληνας ποιητής ή αγγειογράφος θα ζωγράφιζε την Αθηνά, με ανθρώπινη μορφή, να συμβουλεύει τον Αχιλλέα. Η διαφορά δεν είναι μεγάλη- και το γεγονός ότι ο Αχιλλέας αντλεί τη δύναμή του από έναν θεό ή παίρνει μια συνετή απόφαση με τη βοήθεια της Αθηνάς, δεν μειώνει στο ελάχιστο το μεγαλείο του Αχιλλέα· οι θεοί δεν ευνοούν συνηθισμένους ανθρώπους και αυτός τον οποίο ευνοούν δεν είναι συνηθισμένος. Δεν πρέπει να πιστέψουμε πως οι θεοί ξαφνικά πήραν υπό την προστασία τους οποιοδήποτε ανθρωπάκι και του έδωσαν δύναμη· δεν συμπεριφέρονταν κατ' αυτόν τον τρόπο.

Τέτοιο, λοιπόν, ήταν το πλαίσιο μέσα στο οποίο βλέπουμε τον άνθρωπο και τα γεγονότα, όχι μόνο του ελληνικού έπους, αλλά επίσης και του μεγαλύτερου μέρους της κλασικής ελληνικής τέχνης. Αυτό βέβαια εκφυλίστηκε σε χαριτολόγο μυθολογία. Αυτή ήταν μια μετακλασική εξέλιξη, αλλά αιχμαλώτισε τη Ρώμη και μάγεψε τον 18ο αι., με αποτέλεσμα ο σύγχρονος αναγνώστης να πρέπει πρώτα να αποβάλει μια συγκεκριμένη ποσότητα διακοσμητικού υλικού και παρόμοιων μπιχλιμιπιδιών, προτού μπορέσει να αποκτήσει μια άμεση εικόνα του Ομήρου και του μεταγενέστερου κλασικού ελληνισμού. Αλλά για τους Έλληνες αυτό το πλαίσιο δεν ήταν διακοσμητικό· ήταν μάλλον ένα είδος προοπτικής, όχι του χώρου αλλά του νοήματος. Μας κάνει να δούμε το επιμέρους επεισόδιο το οποίο παρακολουθούμε όχι ως ένα μεμονωμένο, τυχαίο και μοναδικό γεγονός· το βλέπουμε περισσότερο στη σχέση του με την ηθική και τη φιλοσοφική δομή του κόσμου. Αυτή η δομή, πρέπει να επαναλάβω, δεν είναι κάτι που ο Όμηρος εκθέτει συνειδητά· ο ίδιος δεν είχε ένα ολοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα. Ωστόσο, βλέπει πως υπάρχει μια ενότητα στα πράγματα, πως τα γεγονότα έχουν τα αίτια και τα αποτελέσματά τους, πως ένας συγκεκριμένος ηθικός νόμος ισχύει. Αυτή είναι η δομή μέσα στην οποία το επιμέρους επεισόδιο φαίνεται να προσαρμόζεται. Το θεϊκό πλαίσιο

του έπους δηλώνει σε τελική ανάλυση πως τα επιμέρους επεισόδια είναι την ίδια στιγμή μοναδικά και καθολικά.

Οι Έλληνες, λοιπόν, οι οποίοι για χίλια χρόνια στρέφονταν στον Όμηρο για τη μόρφωση των νέων και για την τέρψη και την καθοδήγηση των ενηλίκων, δεν στρέφονταν σε απλά αξιοσέβαστα κειμήλια ή σε πατριωτικά ιστορικά έπη ή σε γοητευτικά παραμύθια, αλλά σε ποιήματα τα οποία ήδη κατείχαν όλες εκείνες τις αρετές οι οποίες έκαναν τον ελληνικό πολιτισμό αυτό που ήταν. Έχουμε ήδη εξετάσει ένα χωρίο κάπως λεπτομερώς· έχουμε ίσως δει κάτι από αυτήν την αυθόρμητη διανοητική δύναμη η οποία τόσο σταθερά οργανώνει το σύνολο του ποιήματος· κάτι, ίσως, από την ουσιώδη βαρύτητα που το διαπνέει· κάτι από τη διεισδυτικότητα με την οποία ο Όμηρος βλέπει το αντικείμενό του και από τη ζωντάνια και την οικονομία με την οποία μάς κάνει κι εμάς επίσης να το δούμε. Αλλά ο Όμηρος, και όλοι οι μεγάλοι διάδοχοί του, έχουν μια άλλη αρετή για την οποία δεν έχουμε ακόμα μιλήσει, μια αρετή την οποία δεν πρέπει να αφήσουμε να αποκρυβεί πίσω από όλη αυτή τη συζήτηση για τη διανοητικότητα και την ηθική βαρύτητα. Αυτή είναι ο ανθρωπισμός. Ας αφήσουμε καλύτερα τον Όμηρο να τη δια φωτίσει· είναι καλύτερος συγγραφέας από εμένα.

Η μάχη φουντώνει στην πεδιάδα κάτω από την Τροία και ο Έλληνας ήρωας Διομήδης σπέρνει τον όλεθρο στους Τρώες, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που ο Έκτορας αφήνει το πεδίο της μάχης για να ζητήσει από τις γυναίκες στην πόλη να προσευχηθούν στην Αθηνά να τους βοηθήσει απέναντι στον τρομερό αυτόν άντρα. Ο Έκτορας, καθώς μπαίνει από τις Σκαιές Πύλες, αμέσως περικυκλώνεται από συζύγους και κόρες ανήσυχες να μάθουν νέα για τους δικούς τους στο πεδίο της μάχης· «Αλλά τις κάλεσε όλες να προσευχηθούν στους θεούς και σε πολλές έδωσε θλίψη». Προχώρησε προς το παλάτι του πατέρα του, του βασιλιά Πρίαμου. Η βασίλισσα Εκάβη τον βλέπει και τον ρωτά, σε γνήσιο ηρωικό ύφος: «Γιατί εγκατέλειψες τη σκληρή μάχη και ήρθες εδώ. Οι καταραμένοι Αχαιοί μάς πιέζουν σκληρά. Ίσως σκέφτεσαι να προσευχηθείς στον Δία. Περίμενε λίγο· θα σου φέρω γλυκό κρασί, για να μπορέσεις να προσφέρεις πρώτα σπονδή στον Δία κι έπειτα να πεις λίγο και ο ίδιος- γιατί το κρασί δυναμώνει τον κουρασμένο άνθρωπο και είσαι κουρασμένος από την υπεράσπιση των ανθρώπων σου».

Μα ο Έκτορας αρνιέται: «Το κρασί μπορεί να με κάνει να ξεχάσω το καθήκον μου και δεν μπορώ να προσφέρω ιερή σπονδή με ματωμένα χέρια». Λέει στη μητέρα του να προσφέρει στην Αθηνά το πιο όμορφο πέπλο που βρίσκεται στο παλάτι, και αυτή το κάνει· και ο Όμηρος μας λέει από πού το πήρε. Αγοράστηκε από Φοίνικες εμπόρους της Σιδώνας. Ο Έκτορας βλέπει τον Πάρη και με αυστηρότητα τον στέλνει πίσω στη μάχη. Ο Πάρης είχε πληγωθεί και από τότε περνούσε την ώρα του ευχάριστα με την Ελένη: «Ας τον κατάπινε η γη», λέει ο Έκτορας. Βλέπει την Ελένη- αυτή κατηγορεί τον εαυτό της σκληρά: «Έλα και κάτσε λίγο μαζί μου· γιατί στους ώμους σου περισσότερο από κάθε άλλου πέφτει το βάρος της αδιαντροπιάς μου και του άγριου πάθους του Πάρη». Αλλά ο Έκτορας δεν θα μείνει- οι σύντροφοί του στη μάχη τον χρειάζονται και λαχταρούν την επιστροφή του. «Πρέπει να πάω», λέει, «και στο δικό μου σπίτι να δω τους υπηρέτες μου, την αγαπημένη μου γυναίκα και τον μικρό μου γιο- γιατί δεν ξέρω αν θα ξαναγυρίσω ποτέ να τους ξαναδώ ή αν οι θεοί θελήσουν γρήγορα να πέσω από τα χέρια των Αχαιών».

Αλλά η Ανδρομάχη δεν είναι εκεί. Είχε ακούσει πως οι Τρώες είχαν υποχωρήσει και έτρεξε έξω, σαν τρελή, έξαλλη από την αγωνία, προς τα τείχη για να δει· και η τροφός την ακολούθησε με το παιδί. Εκεί τη βρήκε ο Έκτορας. Η Ανδρομάχη τού έσφιξε το χέρι και είπε:

«Ευλογημένη, η ορμή σου θα σε καταστρέφει και δεν λυπάσαι το ανήλικο παιδί σου και μένα την άμοιρη που σύντομα χήρα σου θα γίνω· γιατί γρήγορα οι Αχαιοί θα σε σκοτώσουν ορμώντας όλοι επάνω σου· για μένα, αν σε στερηθώ, θα ήταν προτιμότερο στη γη να χωθώ-

γιατί πια δεν έχω άλλη παρηγοριά, όταν εσύ πεθάνεις· δεν έχω πατέρα και μάνα σεβαστή. Γιατί τον πατέρα μου τον σκότωσε ο θεϊκός Αχιλλέας και κατάστρεψε την πλούσια πόλη των Κιλικών, τη Θήβα με τις ψηλές πύλες· σκότωσε και τον Ηετίωνα, μα δεν του πήρε τα όπλα, γιατί δεν το άντεχε η συνείδησή του- αντίθετα τον έκαψε μαζί με τα ωραία του όπλα και του έφτιαξε τύμβο- γύρω του δεν φύτεψαν φτελιές οι νύμφες των βουνών, οι κόρες του ασπιδοφόρου Δία. Και τα εφτά αδέρφια μου, που ήταν στα ανάκτορα, όλα την ίδια μέρα κατέβηκαν στον Άδη· γιατί όλους τους σκότωσε ο γοργοπόδαρος θεϊκός Αχιλλέας ανάμεσα στα στριφτό- ποδα βόδια και τα άσπρα πρόβατα. Και τη μάνα μου, που ήταν βασίλισσα στους πρόποδες του δασωμένου Πλάκου, αυτήν αφού την έφερε εδώ, μαζί με άλλα λάφυρα, πάλι αυτός την άφησε ελεύθερη παίρνοντας λύτρα, και στα ανάκτορα του πατέρα της τη χτύπησε η σαϊτεύτρια Άρτεμη. Μα εσύ Έκτορα είσαι για μένα πατέρας, μάνα σεβαστή και αδερφός, εσύ για μένα ο αντρωμένος σύζυγός μου· αλλά έλα τώρα, λυπήσου με και μείνε εδώ στον πύργο, να μην αφήσεις το παιδί σου ορφανό και χήρα τη γυναίκα σου· παράταξε τον στρατό κοντά στην αγριοσυκιά, όπου προπάντων είναι ευκολοδιάβατη η χώρα και το τείχος είναι ευάλωτο. Τρεις φορές πήγαν και έκαναν απόπειρα σ' εκείνο το σημείο οι άριστοι γύρω από τους δυο Αίαντες και τον ζακουστό Ιδομενέα, και γύρω απ' τους γιους του Ατρέα και τον γενναίο γιο του Τυδέα· ίσως κάποιος καλός γνώστης των χρησμών τούς το 'πε, ή ίσως η ψυχή τους τούς παρόρμησε και τους παρακίνησε».

Προς αυτήν τότε απάντησε ο ψηλός κι ορμητικός Έκτορας: «Αλήθεια κι εγώ για όλα αυτά φροντίζω, γυναίκα- αλλά πάρα πολύ ντρέπομαι τους Τρώες και τις χαριτωμένες Τρωαδίτισσες, αν φύγω σαν δειλός μακριά από τον πόλεμο· μήτε ο χαρακτήρας μου το επιτρέπει, γιατί έμαθα να είμαι πάντοτε γενναίος και να πολεμώ μαζί με τους Τρώες στην πρώτη γραμμή, προσπαθώντας να διαφυλάξω τη μεγάλη δόξα του πατέρα μου και μένα του ίδιου. Γιατί εγώ με την καρδιά και την ψυχή μου αυτό το ξέρω καλά- θα έρθει δηλαδή η μέρα, όταν κάποτε η ιερή Τροία θα έχει χαθεί, και ο Πρίαμος και ο λαός του πολεμιστή Πριάμου. Μα δεν αισθάνομαι τόση λύπη για τους Τρώες ούτε και για την ίδια την Εκάβη ούτε και για τον βασιλιά Πρίαμο ούτε και για τους αδερφούς μου, που πολλοί και γενναίοι μπορεί να πέσουν στο χώμα από άντρες εχθρούς, όσο θλίβομαι για σένα, όταν κάποιος από τους χαλκοθώρακες Αχαιούς κλαμένη θα σε πάρει μαζί του, αφού σου αφαιρέσει τη μέρα της ελευθερίας· και στο Άργος θα είσαι και θα υφαινείς στον αργαλειό υπό τις διαταγές μια άλλης, και ίσως θα μεταφέρεις νερό από τη Μεσσηίδα ή την Ιπερία χωρίς καθόλου να το θέλεις, γιατί θα σε πιέζει ανάγκη σκληρή- και κάποτε, όταν κανείς σε δει να χύνεις δάκρυα θα πει: “αυτή είναι η γυναίκα του Έκτορα, που ήταν πρώτος στη μάχη ανάμεσα στους αλογολάτες Τρώες, όταν πολεμούσαν γύρω απ' την Τροία”. Έτσι κάποτε θα λέει κάποιος- σε σένα πάλι νέα θλίψη θα έρθει από την έλλειψη του άντρα αυτού που θα σου έδωχνε τη μέρα της σκλαβιάς. Αλλά μακάρι νεκρό να με σκεπάξει σωρός από χώμα γης, προτού ακούσω τις φωνές σου και δω την αρπαγή σου».

Έτσι αφού μίλησε, άπλωσε τα χέρια του να πάρει το παιδί του ο έξοχος Έκτορας· μα το παιδί στην αγκαλιά της καλλίζωστης τροφού έγειρε βγάζοντας φωνή, γιατί τρόμαζε από την όψη του αγαπημένου του πατέρα, και φοβήθηκε τη χάλκινη περικεφαλαία του και τη φούντα από τη χαίτη του αλόγου που κρεμόταν απ' την κορφή της περικεφαλαίας, και τον είδε φοβερό να σκύβει· γέλασε πολύ ο αγαπημένος του πατέρας και η μάνα του η σεβαστή- κι αμέσως από το κεφάλι του έβγαλε την περικεφαλαία ο λαμπρός Έκτορας και την έβαλε πάνω στη γη λαμποκοπούσα· κι έπειτα, φίλησε και χόρεψε στα χέρια του το αγαπημένο του παιδί και είπε τότε, προσευχόμενος στον Δία και στους άλλους θεούς:

«Δία και οι άλλοι θεοί, δώστε λοιπόν να γίνει και αυτό μου το παιδί ζακουστό, όπως κι εγώ, ανάμεσα στους Τρώες και στη δύναμη γενναίο και με ισχύ να βασιλεύει στην Τροία- και μακάρι κάποτε κάποιος να πει: “αυτό εδώ είναι πολύ καλύτερο απ' τον πατέρα του”,

*όταν θα γυρίζει από τον πόλεμο- μακάρι να φέρει λάφυρα ματωμένα, αφού σκοτώσει άντρα εχθρό, και να χαρεί μες στην καρδιά της η μάνα του» **.

Αυτό το χωρίο μάς δίνει μια εικόνα της ίδιας της ψυχής του ομηρικού ήρωα. Αυτό που τον παρακινεί στις ηρωικές πράξεις δεν είναι μια αίσθηση του καθήκοντος όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς, το καθήκον απέναντι στους άλλους· είναι περισσότερο το καθήκον απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό. Παλεύει γι' αυτό που οι Έλληνες έλεγαν αρετή, την «τελειότητα». Και αυτό για το οποίο ο Αγαμέμνονας και ο Αχιλλέας ερίζουν δεν είναι απλώς μια κοπέλα· είναι το «τιμητικό έπαθλο», το οποίο είναι η δημόσια αναγνώριση της αρετής τους. Θα έχουμε την ευκαιρία να πούμε πολλά για την αρετή· διαπνέει ολόκληρη την ελληνική ζωή.

Η σκηνή αυτή — τουλάχιστον στα αρχαία ελληνικά — είναι τέτοια που ακόμα και ο φιλόλογος που τη γνωρίζει απέξω, ακόμα κι αν εξηγήσει πρώτα τις διαφορετικές γραφές των χειρογράφων, τις ειδικές αποχρώσεις του νοήματος των λέξεων, τις γραμματικές δυσκολίες, τελικά δεν μπορεί να τη μεταφράσει χωρίς να σπάσει η φωνή του από τη συγκίνηση. Και με κανέναν τρόπο δεν είναι η μόνη τέτοια στην Ιλιάδα. Ούτε αυτός ο διαχρονικός ανθρωπισμός περιορίζεται στις μεγάλες σκηνές, όπως θα δείξουν ένα-δυο τυχαία παραδείγματα. Προσέξτε το εξής σύντομο κείμενο:

*Αυτὸς ὁ Διομήδης ἄφησε καὶ πήγε πρὸς τὸν Ἄξαντα καὶ τὸν Πολύειδο, τοὺς γιου τοῦ Εὐρυδάμαντα, τοῦ γέροντα ποὺ ἐξηγοῦσε τὰ ὄνειρα· σ' αὐτοὺς, ὅταν ἔφρουγαν, ὁ γέροντας ὄνειρα δὲν ἐξήγησε, ἀλλὰ ὁ γενναῖος Διομήδης τοὺς σκότωσε. Πήγε καὶ πρὸς τὸν Ξάνθο καὶ τὸν Θόωνα, τοὺς γιου τοῦ Φαίνοπα, ποὺ καὶ οἱ δυο βρῖσκονταν σὲ τρυφερή ἡλικία· κι ἐκεῖνος βασανιζόταν ἀπὸ θλιβερά γεράματα, καὶ ἄλλον γιο δὲν γέννησε νὰ μείνει στὰ χτήματά του. Ἐκεῖ αὐτὸς τοὺς σκότωσε καὶ ἀπὸ τοὺς δυο ἀφαίρεσε τὴ ζωὴ, κι ἄφησε στὸν πατέρα τοὺς θρήνο καὶ λύπες θλιβερές, γιατί δὲν ζαναγύρισαν ζωντανοὶ ἀπὸ τὴ μάχη καὶ δὲν τοὺς ὑποδέχτηκε- ἀλλὰ μακρινοὶ συγγενεῖς μοίρασαν τὸ βίος του **.*

Προσέξτε και έναν στίχο που λίγο πιο κάτω βάζει ο ποιητής στο στόμα του Διομήδη. Ο νεαρός ήρωας Γλαύκος βλέπει τον όλεθρο που σκορπίζει ο Διομήδης μεταξύ των Τρώων και αποφασίζει να μονομαχήσει μαζί του. Ο Διομήδης —τέτοιος είναι ο κώδικας ευγενείας — τον ρωτά ποιος είναι, «γιατί δεν σ' έχω ξαναδεί πρωτύτερα στη μάχη που δοξάζει τους άντρες... Και τους ξεπερνάς όλους σε γενναιότητα, τόσο που δεν αντέχεις να στέκεσαι εκεί περιμένοντας το μακρύ μου δόρυ». Και τώρα έρχεται η χαρακτηριστική λεπτομέρεια. Ο Διομήδης θα μπορούσε να είχε πει με μεγάλη φυσικότητα: «Δύστυχοι είναι οι άντρες που αντιστέκονται στη δύναμή μου»· αντιθέτως λέει: «Δύστυχοι είναι εκείνοι των οποίων οι γιοι αντιστέκονται στη δύναμή μου»***. Οι σκηνές της μάχης περιγράφονται με ένα είδος ευχαρίστησης· ο ήρωας της στιγμής ορμάει και αφήνει έναν κατάλογο σκοτωμένων πίσω του· ακούμε πού ακριβώς το φονικό κοντάρι διαπέρασε το σώμα του νικημένου πολεμιστή, και πολύ συχνά από πού ξαναβγήκε- ο νικητής κερδίζει δόξα η οποία θα ζήσει και μετά από αυτόν. Αλλά ο Όμηρος είχε μια αντίληψη για την ευρύτερη ζωή των ανθρώπων: δεν ξεχνά

* Ομήρου *Ιλιάς* Z 407-481. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 88: ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάς*, Ραψωδίες Ε-Θ.

** Ομήρου *Ιλιάς* Ε 149-159. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά 01 ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 88: ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάς*, Ραψωδίες Ε-Θ.

*** Ομήρου *Ιλιάς* Z 127.

—ούτε όμως και υπερπροβάλλει ενοχλητικά— εκείνους στους οποίους η δόξα ενός άλλου άντρα φέρνει θλίψη.

Θα ήταν λάθος να περιγράψουμε την Ιλιάδα ως τραγωδία, γιατί (όπως και τα περισσότερα ελληνικά πράγματα) είναι ακριβώς αυτό που φιλοδοξεί να είναι, ένα επικό ποίημα, με όλη την άνεση και τους πλατειασμούς ενός επικού ποιήματος. Ωστόσο, είναι έντονα τραγική, όντας σε αυτό απολύτως ελληνική· η τάση της σκέψης προς το τραγικό ήταν συνήθης στους Έλληνες. Προτού επιχειρήσουμε να την ερμηνεύσουμε χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τον Όμηρο που περικλείει τα πάντα, θα ήταν καλό να κάνουμε μία ή δύο παρατηρήσεις. Κατ' αρχάς, ο λόγος γι' αυτήν την τραγική διάθεση δεν είναι το ότι οι Έλληνες θεωρούσαν τη ζωή κάτι ασήμαντο. Έχουμε ήδη επισημάνει τη φανερή ευχαρίστηση με την οποία ο Όμηρος περιγράφει σκηνές μάχης· και όλα τα άλλα περιγράφονται με τον ίδιο ακριβώς ενθουσιασμό. Είδε τα πάντα με έντονο ενδιαφέρον, είτε ήταν ο Οδυσσέας που κατασκεύαζε το πλοίο του, είτε ήταν ήρωες που ετοίμαζαν και έτρωγαν τα αρκετά πλούσια γεύματα τους στο στρατόπεδο και μερικές φορές τα συνόδευαν με τραγούδι. Το ότι η ζωή ήταν μια κοιλάδα δακρύων, στην οποία τίποτα δεν έχει μεγάλη σημασία, ήταν μια ιδέα που πολύ λίγοι Έλληνες ασπάζονταν. Είχαν μια ζωηρή επιθυμία για δραστηριότητα κάθε είδους, φυσική, πνευματική, συναισθηματική· μια ανεξάντλητη απόλαυση να κάνουν πράγματα και να βλέπουν πώς έγιναν. Σχεδόν κάθε σελίδα του Ομήρου επιβεβαιώνει αυτό. Η τραγική πνοή δεν οφείλεται ασφαλώς στην αίσθηση πως η ζωή δεν αξίζει· ήταν μια αίσθηση τραγικότητας, όχι μελαγχολίας.

Ούτε πρέπει, επίσης, να φανταστούμε πως η τάση προς το τραγικό σήμαινε απέχθεια για το κωμικό. Ασφαλώς υπάρχει λίγο κωμικό στοιχείο στην Ιλιάδα, όπως ακριβώς υπάρχει πολύ λίγη κωμική ανακουφιστική νότα στις τραγωδίες της κατοπινής αττικής σκηνής. Έχουμε όμως ήδη συναντήσει μια αρκετά κωμική ιστορία στην Οδύσσεια· και δεν πρέπει να ξεχνάμε πως, όπως ακριβώς η αττική σκηνή είχε τον Αριστοφάνη της πλάι στον Αισχύλο της (και ο ίδιος ο Αισχύλος στην αρχαιότητα έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης ως συγγραφέας του εύθυμου σατυρικού δράματος), έτσι και το έπος είχε ως αντίβαρό του την επική παρωδία, από την οποία σώζεται η Βατραχομομαχία. Αυτή η τραγική τάση που ακολουθεί την ελληνική σκέψη, δεν έχει καμία σχέση με την απαισιοδοξία· ο Έλληνας αγαπούσε το γέλιο, όπως αγαπούσε και τη ζωή. Τούτο, πιστεύω, ήταν προϊόν αυτών των δύο σπουδαιών αρετών που είδαμε στον Όμηρο, της διανοητικότητας και του ανθρωπισμού. Η πρώτη επέτρεψε στον Έλληνα, όπως προσπάθησα να δείξω, να δει πιο ξεκάθαρα από άλλους το ευρύτερο σχέδιο μέσα στο οποίο πρέπει να κινηθεί η ανθρώπινη ζωή, το σχέδιο το οποίο ο Όμηρος το δήλωσε εν μέρει ως θέλημα και ενέργειες των θεών, και εν μέρει ως σκοτεινή Ανάγκη στην οποία ακόμα και οι θεοί πρέπει να υποκύπτουν. Οι πράξεις πρέπει να έχουν τα επακόλουθά τους· οι άκριτες πράξεις πρέπει να έχουν δυσάρεστα αποτελέσματα. Οι θεοί, για τον Έλληνα, δεν είναι αναγκαστικά αγαθοί. Αν προσβληθούν, χτυπούν ανελέητα· όπως λέει ο Αχιλλέας στον ταπεινωμένο Πρίαμο, δίνουν δύο λύπες για μία χαρά. Αυτή η ξεκάθαρη αντίληψη των ανθρωπίνων πραγμάτων δεν βρήκε ανακούφιση σε λαμπερές ελπίδες για έναν καλύτερο μετά θάνατον κόσμο ούτε σε οποιαδήποτε πίστη για βελτίωση. Όσον αφορά το πρώτο, οι Έλληνες στον Όμηρο μπορούσαν μόνο να αποβλέπουν σε μια σκοτεινή και σκιώδη ζωή στον Άδη. Και όπως είπε ο Αχιλλέας, «θα προτιμούσα να είμαι σκλάβος πάνω στη γη παρά βασιλιάς στον Άδη». Η μοναδική αληθινή ελπίδα αθανασίας ήταν το ότι η φήμη κάποιου μπορούσε να επιβιώσει μέσα στα τραγούδια. Όσον αφορά το δεύτερο, αυτό ήταν αδύνατο· γιατί η φύση των θεών δεν μπορεί να αλλάξει, ενώ το ότι η φύση των ανθρώπων μπορούσε να αλλάξει, ήταν μια ιδέα που για αρκετά χρόνια ακόμη δεν θα περνούσε από το μυαλό κανενός· αλλά ακόμα κι αν αυτό γινόταν, οι θεοί θα εξακολουθούσαν να δίνουν δύο λύπες για μία χαρά. Η ζωή θα παρέμενε όπως ήταν, σε όλα τα βασικά της σημεία.

Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς πως μια τέτοια αντίληψη, τόσο απελευθερωμένη από ψευδαισθήσεις, θα εξελισσόταν σε μια ανιαρή θρησκεία και θα έτρεφε μια υποταγμένη και

απελπισμένη μοιρολατρία· ωστόσο, συνδυάστηκε με τη γνωστή, μανιώδη σχεδόν, χαρά της ζωής, τον θαυμασμό για τα ανθρώπινα κατορθώματα και για την ανθρώπινη προσωπικότητα. Τόσο μακριά βρισκόταν ο Έλληνας από το να πιστέψει ότι ο άνθρωπος ήταν ένα τίποτα στα μάτια των θεών, ώστε έπρεπε διαρκώς να υπενθυμίζει στον εαυτό του πως ο άνθρωπος δεν είναι θεός, και πως είναι ασέβεια να σκέφτεται έτσι. Ποτέ ξανά, μέχρι που το ελληνικό πνεύμα μέθυσε την Ιταλία κατά την Αναγέννηση, δεν βρίσκουμε μια τέτοια υπέροχη αυτοπεποίθηση στην ανθρώπινη φύση, μια αυτοπεποίθηση η οποία στην Ιταλία της Αναγέννησης δεν περιορίστηκε από τη σεμνότητα που επιβλήθηκε στον Έλληνα από την ενδιάθετη θρησκευτική του νοοτροπία.

Η τραγική νότα που ακούσαμε στην Ιλιάδα και στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής λογοτεχνίας, προέκυψε από τη σύγκρουση αυτών των δύο δυνάμεων, την παθιασμένη χαρά της ζωής και την ξεκάθαρη κατανόηση του αμετάτρεπτου σχεδίου της:

Όπως η ζωή των φύλλων, έτσι είναι κι αυτή των ανθρώπων. Ο άνεμος σκορπίζει τα φύλλα στη γη- το θαλερό δάσος γεννάει άλλα, και μεγαλώνουν την εποχή της άνοιξης. Σύντομα μια γενιά ανθρώπων έρχεται και μια άλλη φεύγει.

Αυτή η σκέψη και αυτή η εικόνα δεν είναι ιδιαιτερότητα του Ομήρου· ιδιαιτερότητα όμως αποτελεί η ξεχωριστή δύναμή της, η οποία προκύπτει από το γενικό πλαίσιο του κειμένου. Δεν τη συναντάμε στο εξάισιο εβραϊκό παράλληλο:

Όσον αφορά τον άνθρωπο, η ζωή του είναι σαν την πόα. Όπως το άνθος στο λιβάδι, έτσι ανθίζει. Γιατί ο άνεμος περνάει από πάνω του, και φεύγει, κι έπειτα ο τόπος δεν το ζέρει πια.

Ο τόνος εδώ δηλώνει ταπείνωση και παραίτηση- ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα περισσότερο από τη χλόη, σε σύγκριση με τον Θεό. Αλλά η ομηρική εικόνα παίρνει ένα εντελώς διαφορετικό χρώμα από το όλο πλαίσιο της ηρωικής προσπάθειας και των ηρωικών κατορθωμάτων. Ο άνθρωπος είναι μοναδικός· ωστόσο, παρά την υψηλή του ποιότητα και την έξοχη ποικιλία του, πρέπει να υπακούει στους ίδιους νόμους με τα αναρίθμητα και απaráλλαχτα φύλλα. Δεν μπορεί να υπάρξει ρομαντική διαμαρτυρία —πώς μπορούμε να διαμαρτυρηθούμε απέναντι στον κύριο νόμο της ύπαρξής μας;— ούτε υποταγμένη αποδοχή, όπως αυτήν που συναντάμε, για παράδειγμα, μεταξύ των Κινέζων, για τους οποίους το άτομο είναι μόνο ένας πρόγονος στην εξέλιξη του γένους, μια παρερχόμενη φυλλωσιά σε ένα δέντρο του δάσους. Στον Όμηρο, αντιθέτως, υπάρχει η δραματική ένταση που αποτελεί την ουσία της τραγωδίας .

Πολλά άλλα παραδείγματα από τον Όμηρο μπορούν να παρατεθούν, ειδικά από την Ιλιάδα. Ένα όμως είναι αρκετό· θα δια φωτίσει από μιαν άλλη άποψη. Τυπικό στοιχείο των ορίων, ακόμα και των αντιφάσεων της ζωής, είναι το γεγονός πως αυτό που αξίζει περισσότερο να έχει κανείς μπορεί να το έχει με κίνδυνο της ίδιας της ζωής. Ο ήρωας αποδεικνύει τη γενναιότητά του και κερδίζει τη δόξα μόνο, ίσως, με τον θάνατό του, προς λύπη των δικών του ανθρώπων. Να ένα διάλειμμα της ομηρικής περιγραφής της άγριας μάχης γύρω από τα τείχη της Τροίας, μάχης την οποία έβλεπαν από τα τείχη ο Πρίαμος και άλλοι γέροντες:

Έτσι λοιπόν κάθονταν οι γέροντες των Τρώων στον πύργο. Όταν είδαν την Ελένη να έρχεται στον πύργο, χαμήλωσαν τη φωνή τους κι έλεγαν μεταξύ τους λόγια φτερωτά: «Ποιος θα μπορούσε να κατηγορήσει τους Τρώες ή τους καλλικνήμιδες Αχαιούς που υποφέρουν εδώ και καιρό για χάρη μιας τέτοιας γυναίκας; Πράγματι μοιάζει με αθάνατη θεά. Ας γυρίσει όμως με τα καράβια στην πατρίδα της μαζί με όλα της τα κάλλη και ας μη μείνει εδώ

να καταστρέφει εμάς και τα παιδιά μας». Έτσι είπαν και ο Πρίαμος κάλεσε κοντά του την Ελένη φωνάζοντας: «Αγαπημένο μου παιδί, έλα εδώ και κάθισε μπροστά μου, ώστε να βλέπεις τον άντρα σου πρώτο, τους συγγενείς και φίλους σου. Δεν σου ρίχνω το φταίξιμο καθόλου, οι θεοί φταίνε που μου έστειλαν αυτόν τον πολυδάκρυτο πόλεμο με τους Αχαιούς*.

«Ήταν οι θεοί»: αυτό δεν αποτελεί μια αποφθεγματική μετατόπιση της ευθύνης, αλλά μια αναγνώριση του γεγονότος ότι τέτοιου είδους πράγματα αποτελούν μέρος της ανθρώπινης μοίρας. Η ομορφιά, όπως και η δόξα, πρέπει να επιδιώκεται, ακόμα και αν το τίμημα είναι τα δάκρυα και η καταστροφή. Μήπως αυτή η σκέψη δεν βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο ολόκληρου του μύθου του Τρωικού πολέμου; Γιατί στον ήρωά του, στον Αχιλλέα, στο ίδιο το ιδανικό του ελληνικού ιπποτισμού, δόθηκε αυτή ακριβώς η δυνατότητα επιλογής από τους θεούς. Του προσέφεραν μια μακρά ζωή μέσα στη μετριότητα, ή δόξα με πρόωρο θάνατο. Όποιος κι αν πρωτοέπλασε τον μύθο αυτόν, εξέφρασε μέσω αυτού την ουσία όχι μόνο της ελληνικής σκέψης, αλλά και της ελληνικής ιστορίας επίσης.

Έχω γράψει τόσα πολλά για την Ιλιάδα, από τη μια επειδή εμπεριέχει ένα μεγάλο μέρος από την ουσία του ελληνικού πνεύματος, και από την άλλη προκειμένου να δείξω στον αναγνώστη το είδος του έργου με βάση το οποίο οι Έλληνες μορφώθηκαν για αιώνες. Η Οδύσσεια πρέπει να θυσιαστεί, μολονότι ήταν ένα ισότιμο μέλος αυτής της παιδείας, και από πολλές απόψεις το αναγκαίο συμπλήρωμα της Ιλιάδας: ένα ποίημα, όπως είπε ο Λογγίνος, περισσότερο χαρακτήρων παρά πάθους: ένα ποίημα γεμάτο από την αγάπη του Έλληνα για περιπέτεια και για παράξενες ιστορίες- και, όπως η Ιλιάδα, ένα ποίημα το οποίο, ενώ θα μπορούσε να αποτελεί απλώς μια συρραφή παλαιών ιστοριών, αντιθέτως έχει μια έξυπνη και περίτεχνη ενότητα η οποία προκύπτει αναπόφευκτα από μία κεντρική ιδέα —η οποία στην περίπτωση αυτή είναι η πίστη σε μια υπέρτατη δικαιοσύνη. Έγραψε άραγε ένας ποιητής και τα δύο ποιήματα; Συνέθεσε άραγε ένας ποιητής καθένα από αυτά; Και πότε έζησε ή έζησαν; Αυτό είναι το περίφημο Ομηρικό ζήτημα, για το οποίο οι φιλόλογοι ερίζουν για ενάμιση αιώνα: ο αναγνώστης δεν πρέπει να περιμένει πως αυτό θα λυθεί εδώ. Οι ίδιοι οι οψιμότεροι Έλληνες είχαν έναν ολόκληρο κύκλο επών για τον Τρωικό πόλεμο. Δύο από αυτά ξεχώριζαν σε ποιότητα και αποδίδονταν στον Όμηρο. Η απόδοση αυτή ήταν κοινώς αποδεκτή μέχρι τα νεότερα χρόνια, όταν προσεκτικότερη έρευνα απέδειξε διάφορες ανακολουθίες γεγονότων, ύφους και γλώσσας τόσο μεταξύ των δύο επών όσο και μεταξύ διαφόρων τμημάτων καθενός από αυτά. Το άμεσο συμπέρασμα ήταν ο σχολαστικός και βέβαιος διαχωρισμός των δύο ποιημάτων, αλλά κυρίως της Ιλιάδας, σε δύο ξεχωριστά άσματα διαφορετικών περιόδων, τα οποία ονομάστηκαν «στρώματα» από φιλόλογους οι οποίοι μερικές φορές δεν διακρίνουν τη καλλιτεχνική από τη γεωλογική σύνθεση. Η μελέτη της επικής ποίησης άλλων φυλών και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται από ποιητές σε αυτό το παραδοσιακό είδος, συνέβαλαν πολύ στην αποκατάσταση της βασικής ενότητας κάθε ποιήματος: δηλαδή σε κάθε περίπτωση αυτό που έχουμε δεν είναι ένα σύντομο ποίημα από έναν γνήσιο «Όμηρο», στο οποίο μεταγενέστεροι ποιητές προσέθεσαν στίχους που ξεχωρίζουν περισσότερο ή λιγότερο, αλλά ένα ποίημα το οποίο συνελήφθη ως ενότητα από έναν σχετικά όψιμο «Όμηρο» ο οποίος το ολοκλήρωσε και ενσωμάτωσε ένα μεγάλο μέρος υλικού της παράδοσης, παρόλο που η σωζόμενη Ιλιάδα σίγουρα περιέχει μερικά χωρία τα οποία δεν αποτελούσαν μέρη του σχεδίου του Ομήρου. Το αν ο ίδιος ποιητής συνέθεσε και τα δύο ποιήματα, είναι ένα θέμα για το οποίο οι γνώμες δίστανται, και πιθανώς πάντοτε θα δίστανται. Η διαφορά στο ύφος και στην επεξεργασία των δύο ποιημάτων, είναι μεγάλη. Ο Λογγίνος, ο καλύτερος

* Ομήρου *Ίλιάς* Γ 153-165. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 87: ΟΜΗΡΟΣ, *Ίλιάς*, Ραψωδίες Α-Δ.

κριτικός της αρχαιότητας, το παρατήρησε αυτό και σημείωσε: «Ο Όμηρος στην Οδύσσεια είναι σαν τον ήλιο που δύνει· το μεγαλείο παραμένει, όχι όμως και η ένταση». Μπορεί να είναι ο ίδιος ήλιος. Ωστόσο, έχει δικαίωμα να εκφέρει γνώμη ένας άνθρωπος που βυθίστηκε στον Όμηρο σε τέτοιο βαθμό ώστε να μεταφράσει ένα από τα ποιήματά του. Έτσι, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε πως από τους δύο σύγχρονους Άγγλους μεταφραστές, ο T. E. Lawrence είναι τόσο σίγουρος πως οι δύο ποιητές δεν ταυτίζονται, ώστε δεν εξετάζει καν την πιθανότητα αυτή· από την άλλη, ο κ. E. V. Rieu λέει: «Οι αναγνώστες μπορούν να αισθάνονται τόσο σίγουροι ότι διαβάζουν τον ίδιο ποιητή, όσο αισθάνονται κι όταν παίρνουν το “όπως αγαπάτε”, αφού πρώτα διαβάσουν τον “Βασιλιά Ιωάννη”».

Θα σταματήσουμε εδώ, γιατί, όσο συναρπαστικό κι αν είναι το Ομηρικό ζήτημα για τους φιλόλογους, δεν θα πρέπει να το αφήσουμε να μάς κρύψει τον Όμηρο. Αποτελεί ενδιαφέρουσα, αν και μάταιη, σκέψη το ερώτημα ποια θα ήταν η επίπτωση σε εμάς αν όλοι οι δικοί μας μεταρρυθμιστές, επαναστάτες, προγραμματιστές, πολιτικοί και γενικά οι ρυθμιστές της ζωής μας ήταν διαποτισμένοι από τον Όμηρο από την παιδική τους ηλικία, όπως ήταν οι Έλληνες. Ίσως θα είχαν συνειδητοποιήσει πως την ευτυχισμένη εκείνη μέρα κατά την οποία θα υπάρχει σε κάθε σπίτι ένα ψυγείο και σε κανένα δύο, που όλοι θα έχουμε την ευκαιρία να εργαζόμαστε για το κοινό καλό (όποιο κι αν είναι αυτό), που ο μέσος άνθρωπος (όποιος κι αν είναι) θα θριαμβεύσει, αν και όχι βελτιωμένος, ακόμα και τότε οι άνθρωποι θα έρχονται και θα φεύγουν σαν τις γενιές των φύλλων στο δάσος· ακόμα και τότε θα είναι αδύναμοι, ενώ οι θεοί ισχυροί και απρόβλεπτοι· ακόμα και τότε η ποιότητα του ανθρώπου θα ενδιαφέρει περισσότερο από τα επιτεύγματα του· ακόμα και τότε η βία και η απερισκεψία θα οδηγούν στην καταστροφή, η οποία θα πέφτει εξίσου στους αθώους όσο και στους ενόχους. Οι Έλληνες ήταν τυχεροί που είχαν τον Όμηρο, και σοφοί που τον χρησιμοποίησαν όπως τον χρησιμοποίησαν.